

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА

УДК: 35.08 (477)

Віктор АНДРСЄВ
*Національна академія державного управління
при Президентіві України*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРИСЯГИ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ

Досліджується становлення та розвиток інституту присяги державного службовця. Аналізуються основні історичні етапи становлення інституту присяги державного службовця в контексті історичного розвитку державної служби. Доводиться, що присяга державного службовця формувалася не як самостійний інститут права, а як субінститут державної служби.

Ключові слова: присяга, державна служба, державний службовець, присяга державного службовця, правовий статус державного службовця.

Viktor Andriev. Formation and development of the institute of civil servant

The formation and development of the oath of a civil servant is investigated. The main historical stages of the establishment of the oath of a civil servant in the context of the historical development of the Civil Service are analyzed. It is proved that the oath of the civil servant was formed not as an independent institute of law, but as a substitute of the civil service.

Key words: oath, civil service, oath of a civil servant, legal status of a civil servant.

Євроінтеграційні процеси, які відбуваються на теренах України, вимагають від держави суттєвих змін та реформ у всіх сферах суспільного життя. Курс, який узяла держава, вимагає значних перетворень у сфері державного управління та державної служби, яка, у свою чергу, є важливим чинником побудови стійкого та відкритого взаємозв'язку держави та суспільства. Модернізація органів державного управління, а саме державної служби ставить на меті підвищення ефективності державної служби, зміни менталітету державного службовця, підвищення довіри населення до органів державної влади.

У 2010 р. Україна розпочала широкомасштабну реформу органів державного управління, яка зводиться до характерологічної європеїзації і перш за все вимагає реформування чинного законодавства у сфері державної служби. У свою чергу, адміністративно-правова реформа в системі органів державної служби підвищує роль та її значення як радикального інструменту, який забезпечує виконання завдань і функцій державного управління.

© Андрєєв В. О., 2018

Державне управління та місцеве самоврядування, 2018, вип. 2(37)

Задля досягнення мети, яку ставить Україна на шляху до євроінтеграційних перетворень у сфері державного управління, а саме удосконалення правового регулювання державної служби відповідно до європейських принципів ефективного врядування, необхідне всебічне дослідження розуміння професійної державної служби з урахуванням історичного розвитку інститутів державної служби на теренах України.

Одним із найважливіших інститутів державної служби є інститут присяги державного службовця, який пройшов усі періоди становлення та розвитку державного управління. Генеза становлення та розвитку інституту присяги й досі має перманентний характер, про що свідчить новий Закон України «Про державну службу», який кардинально відрізняється у своїх положеннях щодо присяги державного службовця від попередніх, які мали інше смислове навантаження.

Інститут присяги державного службовця завжди відігравав важливу роль у розвитку державної служби. Навіть первісні згадування про присягу державного службовця, які спиралися на відповідні етичні норми та обов'язки службовців, свідчать про її значущість у сфері державної служби. Механізм формування корпусу державних службовців, їх правового становища, а також прав та обов'язків, які на них покладає суверен, народ або держава, неможливі без інституту присяги. Виникнення та розвиток інституту присяги тісно пов'язані з генезою державної служби України як основного інституту державного управління.

Звідси постає питання щодо дослідження становлення та розвитку інституту присяги державного службовця протягом усієї історії існування державної служби як невід'ємного чинника виникнення присяги державного службовця.

Питання, пов'язані з дослідженням становлення та розвитку інституту присяги публічного службовця, частково досліджувалися в працях таких учених: В. Орленко, В. Пахомов, О. Єфімов, О. Бандура, О. Скакун та ін. У свою чергу, проблему становлення та розвитку державної служби досліджували такі вчені: В. Авер'янов, В. Афанасьєв, К. Бельський, Ю. Битяк, М. Іншин, А. Костюков, Г. Леліков, В. Манохін, В. Малиновський, Т. Мотренко, Н. Нижник та ін. Водночас дослідженню розвитку та становлення присяги державного службовця належної уваги не приділялось.

Основною метою статті є дослідження виникнення та становлення інституту присяги державного службовця, а також виокремлення основних історичних етапів становлення субінституту присяги державного службовця в контексті розвитку державної служби на теренах України.

Зародження державності на території новітньої української держави у середині IX ст. зумовило виникнення феномену служіння вільних громадян державі або державної служби. Державні утворення, які виникли на українських землях зазначеного періоду, визначали зміст та напрями діяльності державних органів, службовців, які були покликані виконувати функції держави, залежно від природи державного ладу.

Процес створення професійної державної служби як особливого правового, соціального, економічного, організаційного, культурного інституту охоплює тривалий проміжок часу й обумовлюється закономірностями розвитку суспільства й держави, сутнісними рисами історичних форм держави, їх завданнями і функціями [10, с. 601]. Звідси випливає, що інститут присяги державного службовця як субінститут державної служби під час його становлення та формування зазнав впливу таких факторів, як історія становлення держави та її політичного ладу, традиції (звичаєве право), розвиток політичної культури, правової культури суспільства.

У свою чергу, присяга як правовий феномен має глибоке історичне коріння і сягає часів звичаєвого права. Присяга в первісному значенні вважалася ритуалом і зводилася до релігійного обряду, який мав на меті викликати в населення почуття страху перед

невідомою руйнівною силою в разі порушення даної обітниці [7, с. 479 – 480]. Так, у IX – VIII ст. до н.е. легендарний реформатор, оратор та законодавець Лікурґ, звертаючись до своїх співвітчизників, зазначав: «Потрібно, щоб ви розуміли, що клятва є основою демократії, оскільки трое становлять сутність державного ладу – правитель, суддя і приватна людина. Кожен із вас приносить цю клятву вірності. Якщо хто-небудь порушить клятву, принесену богам, він не сховається від них і не unikне покарання. Якщо не він сам, то діти його і рід клятвовідступника потраплять у великі біди» [6, с. 79]. Тим самим він згуртував народ, зобов'язуючи його вірно служити на благо державі, та наголошував на відповідальності за порушення клятви.

Таким чином, присяга не спонукала осіб, які її склали, до правової культури та правосвідомості, а викликала лише почуття страху, що унеможливлювало становлення демократичної правової держави та органів державного управління. Не винятком було становлення інституту присяги і на теренах нашої держави за часів звичаєвого права. Присяга тоді як правове явище також мала характер релігійно-правового інституту.

Історія розвитку інституту присяги державного службовця тісно пов'язана з розвитком державної служби в українській державі. Кожен з етапів розвитку присяги державного службовця різняться історичними особливостями проходження державної служби. Державні утворення, які з'явилися на території сучасної України, ще зі стародавніх часів мали у своїй структурі систему посад державних службовців, а також було створене правове забезпечення проходження державної служби. Таким чином, становлення інституту державного службовця можна тісно пов'язувати з генезою державної служби.

Аналізуючи історичний розвиток інституту присяги державного службовця в контексті державної служби, хотілося б погодитися з науковцями, які наголошують, що виникнення державної служби пов'язане з розвитком української держави, яка бере свій початок з часів Київської Русі.

Український дослідник М. Іншин виокремлює чотири етапи становлення державної служби, а саме: часи від виникнення Київської Русі до повного її роздроблення та перебування під владою Литви і Польщі; період існування Козацької держави; державне управління і державна служба в Україні в 1917 – 1991 рр.; сучасний етап – з моменту здобуття Україною незалежності [9, с. 51].

На думку М. Грушевського, Київська Русь була давньоукраїнською державою, яка існувала в IX – XIII ст. і центральна влада в ній належала князю [5, с. 38]. Великому князю київському була підконтрольна виконавча, судова та законодавча влада в державі, що, у свою чергу, давало можливість князю одноособово призначати на посади тивунів (державних службовців), удільних князів (керівників адміністративних одиниць), які склали присягу на вірність князю.

Присяга як правове явище за часів Київської Русі мала декілька самостійних значень: зобов'язання суддів судити по праву, яке супроводжувалося ритуалом її принесення – хресне цілування; забезпечення достовірності особистих доказів у цивільному та кримінальному судочинстві [11, с. 54, 100 – 101, 373]. Як бачимо, присяга службовців у часи Київської Русі мала релігійно-правовий характер.

Джерелом права Київської Русі була «Руська правда» князя Ярослава Мудрого, яка дає можливість зробити висновок, що княжі службовці мали досить високий соціальний статус, який надавав їм певний захист з боку зовнішніх факторів впливу. Наприклад, за вбивство княжого службовця (тивуна) відповідно до законів встановлювався штраф, який був удвічі більшим, ніж за вбивство простого громадянина.

У XIV – XV ст. за часів панування Великого князівства Литовського апарат державного управління був незначним, оскільки на той час домінувало натуральне оподаткування, унаслідок чого князь не мав змоги утримувати великий штат

чиновників на землях, які були своєрідною федерацією майже самостійних удільних князівств. Повністю державний апарат державної служби Великого князівства Литовського сформувався в другій половині XV ст. У той час центральний апарат налічував близько трьох з половиною десятків урядів, які, у свою чергу, мали свою систему і поділялися на три групи: канцелярія великого князя; двірські посади; військовий апарат [4, с. 41].

Управління областями здійснювали воєводи, старости, намісники-державці, намісники і тивуни. На місцях діяли: намісники, городниці, каштеляни, маршалки, децькі, вижи, увязчи, осмніки, які слідкували за збиранням податків, ремонтом шляхів і укріплень. Ці кадри воєводи і старости зазвичай формували зі свого оточення [8, с. 46].

У 1503 р. влада Великого князя Литовського надала більше повноважень українським землям, а саме міській громаді, яка полягала у фінансовій незалежності від центральних органів влади. Під час призначення на посаду кожен вїйт та урядник складали присягу, яка була на той час обрядом, який передбачав обітницю в церкві або костелі. Присяга того часу була такого змісту: «Я присягаю панові Богу всемогутньому у найяснішому панові нашому, королеві польському, також усьому поспільству цього міста. Хочу бути вірним і справедливим – однаково як багатим, так і убогим, сусідам і гостям – чинити і множити, а несправедливість нищити. Права, привілеї, дарчі, а також посполитий міський пожиток стерегти і множити, наскільки вмію і можу. Таємниць міських словом або вчинком нікому не виказувати. Сварок у місті не допускати, сиріт і вдів, згідно зі своїми можливостями, боронити. І тим не поступлюся через приязнь, страх, дарунки і таке інше. Тож допоможи мені, пане Боже» [2, с. 151]. Зі змісту присяги службовців можна зробити висновок, що сила присяги полягала насамперед у тому, що її давали перед Богом і своєю совістю.

Таким чином, інститут присяги державного службовця в контексті розвитку державної служби доби Великого князя Литовського поступово змінювався відповідно до потреб того часу.

Наступним етапом становлення інституту присяги державного службовця хотілося б виділити період, упродовж якого Україна була козацькою державою, з власною системою державного управління і державної служби. Водночас в українській козацькій державі створена нова система органів державної публічної влади, яка мала три уряди: генеральний, полковий і сотенний. Гетьманщина, у свою чергу, мала досить потужний управлінський апарат, який складався з місцевих установ, до складу яких входили службовці (канцеляристи і служителі).

Проходження державної служби в період козацько-гетьманської України XVII – XVIII ст. ґрунтувалося на тому, що всі органи влади та більшість посадових осіб (від вїйтів у селах, райців у містах, сотників, полковників, полкової старшини і до генеральної старшини та гетьмана України) були виборними. Очоловав державу гетьман, якого Генеральна Рада обирала довічно [12, с. 93]. Державні службовці повинні були обов'язково складати присягу на вірність Батьківщині та гетьману. Єдиної присяги державного службовця не існувало, текст залежав від посади, на яку обиралася чи призначалася особа. Водночас у зміст кожної присяги вкладали релігійні обряди та канони. Так, присяга канцеляриста була такого змісту: «Я присягаю Богові Всемогутньому, панам райцям і всьому поспільству міста того на посаді писаря, на яку я обраний, вірним бути лавникам, і таємних рад міським, які знатиму, або тих, про які говорити мені заборонено буде. Ті справи, що при суді відбуватимуться, вірно своєму найвищому розуму записуватиму та зачитуватиму як убогому, так і багатому. Тож мені, Господи Боже, допомагай» [2, с. 168].

Основними досягненнями України за часів козацько-гетьманської держави у сфері державної служби, її проходження та становлення інституту присяги державного службовця були: завоювання незалежності та відновлення суверенної української держави, яка набула форми козацької республіки; розроблення Пилипом

Орликом і затвердження першої української (та першої європейської) конституції 1710 р.; створення власної системи державної служби; виборність більшості державних службовців. Гетьманське управління в 1764 р. повністю скасовано, а державне управління впродовж 1764 – 1783 рр. уніфіковано із загальноросійським [12, с. 99].

У XVIII ст. ліквідована автономія України. Тепер на всю її територію поширювався загальноімперський устрій і нормативно-правові акти про державну службу Російської імперії. У той час на всій території України відбулися кардинальні зміни в розвитку інституту державного службовця та державної служби в цілому. Встановлювалися нові вимоги до кандидатів на державні посади, які відтіснили на другий план походження особи, а надавалися переваги природним здібностям кандидата, досвід та освіта. Закріплювалися на законодавчому рівні порядок добору та призначення на посаду державних службовців, прийняття присяги державного службовця, їх матеріальне та пенсійне забезпечення, процес проходження державної служби та підготовки державних службовців.

Проходження державної служби в дев'яти українських губерніях регулювалося передусім «Табелем про ранги» 1722 р., який замінив принцип родовитості принципом службової придатності і визначив чітку систему залежності посад і чинів, порядок проходження служби. Так, «Положення про порядок надання чинів по цивільній службі» 1834 р. встановлювало два види надання чинів – загальний і за відзнаку. Загальний порядок надання чинів полягав у тому, що за успішної служби чиновники набували право на черговий чин за вислугу років [1, с. 414 – 415]. У першій половині XIX ст. приблизно 90 % чиновників отримували чини за вислугою і 10 % – за відзнаку по службі [1, с. 415]. У цілому до початку XX ст. видано понад 10 тис. нормативно-правових актів про державну службу [4, с. 291].

На початку XVIII ст. поширилося приведення до «присяги на вірність службі». У червні 1719 р. спеціальним указом Імператора Петра I «Про присяги на вірність служби» пропонувалося привести до присяги чиновників сенату і колегій, губернаторів, воєвод та ін. У 1720 р. затверджений Генеральний регламент (статут) державної служби. Право на черговий чин службовці набували за вислугою років за умови успішної служби і «доброї моральності», про що говорив загальний порядок надання чину.

Ритуал приведення до присяги «на вірність службі» дотримувався неухильно протягом усього XVIII ст. До присяги «на вірність службі» приводили безпосередні начальники того, хто давав присягу або давав обіцянку. Будь-якого уніфікованого офіційного або єдиного тексту (змісту) присяги на вірність службі аж до 1743 р. не було. Присяга на вірність давалася лише одній особі – Государю.

Заслугує на увагу той факт, що під час формування кадрів державної служби урядовці надавали перевагу особам, які мали вищу освіту. Міністерська реформа, що відбулася на початку XIX ст., суттєво змінила вимоги до кандидатів на державні посади і запровадила обов'язок отримання освіти державним службовцем.

Започаткована чітка процедура прийняття осіб на державну службу, яка передбачала подання клопотання кандидатом на посаду, надання пакету документів і заповнення анкети. В анкеті кандидат на посаду державного службовця зазначав своє походження, вік, освіту, дані про притягнення до судової відповідальності, про факт, який передбачав нагляд з боку поліції. Особа, яка вступала на державну службу, повинна була скласти присягу, текст якої передбачав узяття особою на себе зобов'язань вірно служити Государю й Вітчизні, відстоювати державні інтереси, добросовісно й відповідально ставитися до справи.

Періоду пореформеної Росії 1864 р. були відомі три види присяги: 1) на вірність службі; 2) певній посаді; 3) з конкретної справи. Усі вони зберігали характер релігійного інституту, який передбачав за необхідне присутність духівника того сповідання, до якого належала особа, що присягала. Відмова від складання присяги

(чи урочистої обіцянки, що її замінювала) була безумовною перепоною допуску до посади. Більше того, якщо особа відмовлялася від складання присяги на виконання покладених державних обов'язків, винний підлягав відповідальності як за ухилення від виконання покладеного обов'язку [13, с. 230 – 231].

Становлення інституту державного службовця та державної служби на теренах сучасної України характеризувалося періодом після 1917 р., який був новим етапом розвитку державного управління в українській державі. У 1918 р. за часів гетьмана Павла Скоропадського державна служба набула нового значення, наближеного до сучасного розуміння і сприйняття. Характерними ознаками державної служби того часу були: закріплення на законодавчому рівні статусу державного службовця, який передбачав функції і повноваження, покладені на державних службовців державою; отримання заробітної плати з державного бюджету. Напрямок розвитку державного управління покладала на державу створення професійної державної служби. Так, 29 квітня 1918 р. затверджений закон про тимчасовий державний устрій України, який у своїх положеннях висував державну службу на новий рівень розвитку. Значна увага приділялася питанням організації проходження державної служби. Усі державні службовці поділялися на класи за посадою та пенсійним забезпеченням. У цей історичний період на законодавчому рівні також закріплюється присяга державного службовця, яка є важливим елементом його правового статусу.

Відповідно до статті 1 закону «Про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Української Держави», затвердженого 30 травня 1918 р. Павлом Скоропадським, урядовці, що перебувають на державній службі цивільних відомств, а також особи, які мають вступити на цю службу, повинні дати таку обітницю на вірність Українській Державі: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут» [3]. Зміст обітниці, її елементи знаходять своє відображення й нині, зокрема в Законі України «Про державну службу».

У період розвитку та становлення Радянського Союзу найважливішим знаряддям будівництва комунізму став радянський державний апарат. Але державно-службові відносини того часу здійснювалися не на основі норм чинного законодавства, а в порядку, визначеному органами комуністичної партії Радянського Союзу. Таким чином, у Радянському Союзі державної служби як повноцінного інституту державного управління не існувало. Державний апарат радянських часів розглядався як система працівників радянських господарських органів.

Державні службовці виконували державні функції у формі планування, обліку, контролю, нагляду, фінансування, встановлення нових правил, забезпечення їх реалізації заходами переконання, а в деяких необхідних випадках і заходами державного примусу [8]. Відповідно до радянської ідеології було недоцільно виокремлювати державних службовців серед інших працівників, тим самим це унеможлиблювало прийняття нормативно-правових актів, які б закріплювали у своїх положеннях правовий статус державних службовців. Тобто інституту присяги державного службовця при Радянському Союзі не існувало априорі. Хоча, як зазначалося вище, у період існування Української Держави відповідно до чинного законодавства тих часів, закріплено не тільки систему посад державних службовців, порядок заміщення, а також затверджувалася присяга (обітниця) державного службовця, яку він складав під час вступу на державну службу. Однак зазначені положення не знайшли свого відображення в нормативно-правових актах Радянського Союзу, що говорить про занепад інституту державного службовця та державної служби в цілому.

У період становлення та формування державності, набуття незалежності Україна одна з перших у 1993 р. прийняла закон про державну службу. Тим самим ознаменувала етап становлення державної служби як найбільш активний та

змістовний з погляду нормативно-правового забезпечення інституту присяги державного службовця. Фактично це був перший нормативно-правовий акт, який закріпив на законодавчому рівні інститут присяги державного службовця в Україні. Із 1993 р. Закон України «Про державну службу» зазнав значних змін, доповнень, а 10 грудня 2015 р. прийнято новий Закон України «Про державну службу».

Кожна редакція Закону України «Про державну службу» у своїх положеннях закріплює текст присяги, її зміст та сутність. Відповідно до чинного законодавства правовий статус службовця виникає з моменту складання присяги особою, яка вступає на державну службу. Якщо особа пройшла конкурсний відбір і вперше зараховується на публічну службу, законодавець зобов'язує її скласти присягу. У разі відмови від складання присяги, особа, яка претендує на зайняття посади державного службовця, втрачає таку можливість, а державний орган скасовує відповідний акт. Таким чином, інститут державного службовця тісно пов'язаний з державною службою, будучи складовим елементом його правового статусу.

Інститут присяги державного службовця пройшов складний історичний процес становлення та розвитку в умовах державотворення та суспільно-політичних уявлень про державну службу в цілому. Формування інституту присяги відбувалося під впливом багатьох чинників, серед яких, на нашу думку, найважливішими були становлення української державності та державної служби на теренах України. На кожному історичному етапі розвитку державної служби інститут присяги державного службовця удосконалювався та поступово перетворювався із формалізованого процесу на юридичний факт зміни правового статусу державного службовця.

Розвиток державної служби, у свою чергу, сприяв не тільки розвитку державного управління, а й соціально-правовому розумінню інституту присяги державного службовця. Розвиток та становлення субінституту присяги державного службовця завжди відігравав важливу роль у розвитку державного управління та становлення державності. Формування корпусу державних службовців, їх правовий статус обумовлювався особливостями панівного політичного режиму в державі на всіх етапах державотворення. Тому взаємозв'язок між розвитком державної служби та становленням і удосконаленням інституту присяги державного службовця є закономірним. Таким чином, генезис інституту присяги державного службовця неможливо досліджувати без історико-правового аналізу становлення державної служби в аспекті державного управління.

Прийняття присяги (обітниць, клятви) службовцем протягом усієї історії її існування як правового феномену є надзвичайно важливим юридичним фактом зміни правового статусу особи. З інститутом присяги державного службовця тісно пов'язані його обов'язки, які він добровільно бере на себе перед васалом, народом або державою. Саме присяга державного службовця є тією межею, яка відокремлює фізичну особу від особи, яка вступає на державну службу, є, так би мовити, певним критерієм для зарахування на посаду державного службовця.

Зважаючи на вищевикладене, питання дослідження становлення та розвитку інституту державного службовця, на нашу думку, є актуальним і заслуговує на увагу.

Список використаних джерел / List of references

1. **Государственная служба: теория и организация** : курс лекций / под общ. ред. Е. В. Охотского, В. Г. Игнатова. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 640 с. [Gosudarstvennaya sluzhba: teoriya i organizatsiya : kurs lektsiy / pod obsch. red. E. V. Ohotskogo, V. G. Ignatova. – Rostov n/D. : Feniks, 1998. – 640 s.].
2. **Гошко Т. Д.** Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т. Д. Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 255 с.
3. **Закон** про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Української Держави від 30 травня 1918 року. – Режим доступу : <http://old.minjust.gov.ua/>

photoalbum/792/44107 [Zakon Pro urochystu obitnytsiu uriadovtsiv i suddiv ta prysiahu viiskovykh na virnist Ukrainskoi Derzhavy vid 30 travnia 1918 roku. – Rezhym dostupu : <http://old.minjust.gov.ua/photoalbum/792/44107>].

4. **Історія** державної служби в Україні. У 5 т. Т. 1 / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – Київ : Ніка-Центр, 2009. – 544 с. [Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini. U 5 t. T. 1 / [O. H. Arkusha, O. V. Boiko, Ye. I. Borodin ta in. ; vidp. red. T. V. Motrenko, V. A. Smolii ; redkol. : S. V. Kulchytskyi (ker. avt. kol.) ta in.] ; Holov. upr. derzh. sluzhby Ukrainy, In-t istorii NAN Ukrainy. – Kyiv : Nika-Tsentr, 2009. – 544 s.].

5. **Киричук В. В.** Історія державного управління в Україні : навч. посіб. / В. В. Киричук, В. І. Тимцуник. – Київ : Вид-во УАДУ, 2001. – 244 с. [Kyrychuk V. V. Istoriia derzhavnoho upravlinnia v Ukraini : navch. posib. / V. V. Kyrychuk, V. I. Tymtsunyk. – Kyiv : Vyd-vo UADU, 2001. – 244 s.].

6. **Ликург.** Речь против Леократа / Ликург // Вестн. древней истории. – 1962. – № 2. – С. 79 [Likurg. Rech protiv Leokrata / Likurg // Vestn. drevney istorii. – 1962. – № 2. – S. 79].

7. **Люблинский П.** Присяга / П. Люблинский // Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат». В 58 т. Т. 33. – М. : [б. и.], 1916. – Стб. 479 – 482 [Lyublinskiy P. Prisyaga / P. Lyublinskiy // Entsiklopedicheskiy slovar Russkogo bibliograficheskogo instituta «Granat». V 58 t. T. 33. – M. : [b. i.], 1916. – Stb. 479 – 482].

8. **Нариси** історії державної служби в Україні / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. ; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – Київ : Ніка-центр, 2008. – 536 с. [Narysy istorii derzhavnoi sluzhby v Ukraini / [O. H. Arkusha, Ye. I. Borodin, S. V. Vidnianskyi ta in. ; redkol. : S. V. Kulchytskyi (ker. avt. kol.) ta in.] ; Holov. upr. derzh. sluzhby Ukrainy, In-t istorii NAN Ukrainy. – Kyiv : Nika-tsentr, 2008. – 536 s.].

9. **Неліпа Д. В.** Організаційно-правові засади державної служби в Україні : навч. посіб. / Д. В. Неліпа. – Київ : Центр учбової літ., 2012. – 368 с. [Nelipa D. V. Orhanizatsiino-pravovi zasady derzhavnoi sluzhby v Ukraini : navch. posib. / D. V. Nelipa. – Kyiv : Tsentr uchbovoi lit., 2012. – 368 s.].

10. **Прокопенко Л. Л.** Розвиток державної служби в Україні / Л. Л. Прокопенко, Н. Т. Гончарук // Енцикл. держ. упр. : у 8 т. / наук.-ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова) [та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ : НАДУ, 2011. – Т. 3 : Історія державного управління / наук.-ред. колегія : А. М. Михненко (співголова) [та ін.]. – С. 601 – 603 [Prokopenko L. L. Rozvytok derzhavnoi sluzhby v Ukraini / L. L. Prokopenko, N. T. Honcharuk // Entsykl. derzh. upr. : u 8 t. / nauk.-red. kol. : Yu. V. Kovbasiuk (holova) [ta in.] ; Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy. – Kyiv : NADU, 2011. – T. 3 : Istoriia derzhavnoho upravlinnia / nauk.-red. kolehiia : A. M. Mykhnenko (spivholova) [ta in.]. – S. 601 – 603].

11. **Российское** законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1984. – Т. 1 : Законодательство древней Руси. – 432 с. [Rossiyskoe zakonodatelstvo X–XX vekov : v 9 t. / pod obsch. red. O. I. Chistyakova. – M. : Yurid. lit., 1984. – T. 1 : Zakonodatelstvo drevney Rusi. – 432 s.].

12. **Черноног Є. С.** Державна служба: історія, теорія і практика : навч. посіб. / Є. С. Черноног. – Київ : Знання, 2008. – 458 с. [Chernonoh Ye. S. Derzhavna sluzhba: istoriia, teoriia i praktyka : navch. posib. / Ye. S. Chernonoh. – Kyiv : Znannia, 2008. – 458 s.].

13. **Фойницький І. Я.** Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницький ; под ред. А. В. Смирнова. У 2 т. Т. 1 / И. Я. Фойницький. – СПб. : Альфа, 1996 [Foynitskiy I. Ya. Kurs ugovnogo sudoproizvodstva / I. Ya. Foynitskiy ; pod red. A. V. Smirnova. U 2 t. T. 1 / I. Ya. Foynitskiy. – SPb. : Alfa, 1996].

Надійшла до редколегії 14.05.18